

Milan Prelog

Kontinuiteti i mijene

Bilješke za »Srednjovjekovni grad na Jadranu«*

Ne ekstrapolacije nego presjeci...

Prošlost – jedino vrijeme koje nam zaista pripada (Pascal), kao skup tragova ljudi. Postoji, naravno, velik raspon između skulpture i metalnih kopčica sandale iz nekog skromnog groba, između pjesme i prepisane formule nadgrobnog zapisa, između katedrale i zemljane kolibe obrise koje arheolozi naslute u zemlji, između umjetnosti i nevještih tvorevina neukih – pa ipak, sve su to svjedočanstva ljudskog postojanja, trajanja, koje smo baštinili iz prošlosti. Zacijelo najtiše, najskromnije svjedočanstvo stalnog prolaženja ljudi: utrti kameni pragovi starih crkava...

*

Proticanje mračnih tamnih voda u vremenu, tek poneki podatak poput slabog svjetla na površini uznemirenih voda. Predaje izrastaju iz određenih oblika života (*genre de vie*, Vidal de la Blanche, Varagnac¹), one se održavaju i traju koliko se održavaju ti oblici života. No kao i sve ideologije, tradicije i mitologije, mogu nadživjeti te oblike života, mogu se nositi, ponijeti u druge sredine gdje se onda postepeno preoblikuju. Podzemne vode cijele povijesti, svih kultura... *La tradition, c'était la civilisation vécue.*²

*

Suton prožet snovima i mitovima spaja kasnu antiku i srednji vijek.

*

Krhotine antičkog znanja, pjesništva, zakona, putova, načina života, hrane, građevina, ma koliko bile malene, važnije su od svih nijemih predaja...

*

Postoje sredine, pa i čitava razdoblja u kojima se i svakodnevni život i vjerovanja, kultovi vezani uz njih, izražavaju tek u prolaznom materijalu, gdje se pojedinačna i zajednička sjećanja prenose izgovorenim

* Tekst potječe iz dijela rukopisne ostavštine koji sadrži skice, bilješke, zaokružene manje cjeline i četiri utvrđena poglavlja za dvije planirane knjige *Srednjovjekovni grad na Jadranu* i *Od antike do romanike*. Pohranjeni su u 28 fascikala, obilježenih nazivima pojedinih tema i dijelom rednim brojevima, a redosljed je tekstova u njima isti kako ga je Milan Prelog ostavio.

U fascikl obilježen naslovom *Sic et nunc* stavljao je bilješke koje obuhvaćaju ne samo tematska područja planiranih knjiga, nego gotovo sve što ga je zanimalo, ali ih je ipak po pojedinim temama razvrstavao u košuljice. Iz tematske cjeline naslovljene *Srednjovjekovni grad na Jadranu* izabran je za ovu prigodu dio bilježaka, i to samo onih pisanih na stroju, jer je rukopis nažalost nečitak. Izvorni su i artikulacija i interpunkcija; ispravljane su samo mehaničke greške. Kompozicija tekstova ne oslanja se na zatečeni redosljed. Tekstovi nisu datirani, a mogu se datirati tek okvirno u pojedine godine prema piscinim strojevima na kojima su pisani, a dijelom i prema knjigama koje se u njima navode. Sigurno je jedino da potječu iz sedamdesetih i osamdesetih godina.

riječju. Pa čak ni mrtvima ne pripadaju vidljivi znaci posljednjeg počivališta. No nedostajanje trajnih svjedočanstava ne može se izjednačivati s nepostojanjem ljudi i njihove kulture.

*

Šutljiva nazočnost seljaka, pastira u pretežnom dijelu povijesti srednjeg vijeka, napose u ranijim razdobljima kad o tim radnim slojevima još ne govore ni pisana svjedočanstva vladajućih, otkriva se prvenstveno u stalnom rastu sredstava i mogućnosti »gornjih« slojeva da podižu crkve i svjetovne gradnje, da ih opremaju, ukrašavaju, te konačno u sve većem širenju sloja ljudi koji sami proizvode sredstva za život. Teško je statistički pouzdano koliko je prehrambenih višaka bilo potrebno proizvesti u zemljoradnji, uzgoju stoke, povrća za nekog »ratnika« ili svećenika, no sigurno je da je rast gradskog stanovništva koje više ne proizvodi samo živežne namirnice nezamisliv bez podizanja agrarne proizvodnje.

*

Bezbrojne posebne jezgre života brane se same, sukobljuju uzajamno, tako da je potrebna obrana: zidovi, ograde, utvrde, kule. Nesigurnost će pojačati važnost sloja ljudi koji se posvećuju oružju i koji će to svoje umijeće, svoju ulogu znati naplatiti gospodarskim i društvenim povlasticama u svim sredinama. U tom razdoblju mnogo je takvih jezgri života uništeno, zamrlo, ponekad privremeno, a ponekad zauvijek; šikara je osvajala obradivu zemlju, a s njom i pastirska privreda; mnogo je ljudi ginulo u sukobima koji se nisu uzdigli do nekog rata, a povijest ih nije zabilježila.

*

Nikada nije suvišno ponavljati povijesnu istinu da je rani srednji vijek bio divlje razdoblje (*l'Europe... est un pays profondément sauvage*, jedna od prvih rečenica Dubyjeve knjige *Guerriers et paysans*³). Barbarški sjaj oružja, crkvenih ukrasa blista na mračnoj pozadini svakidašnjice kao odraz iz dalekog raja.

*

S petim stoljećem, u razdoblju mrvljenja velikog dijela svih oblika ekonomske i društveno-političke integracije, nužno se javljaju novi oblici života i u gradu i u zaleđu. U tom su razdoblju »učahurene« cjeline osnovni oblik života u prostoru; svuda se umnažaju manje ili veće jezgre s više ili manje čvrstim luskama zidova, ograda, kula, s raznim simbolima obrane svoje posebnosti. To su mala središta koja se razvijaju u središtima ladanjskih gospodarstava, s utvrđenom jezgrom i crkvom; to su »dvorovi« zemljoposjednika koji se naslanjaju na gradske zidove i ulaze u spletove gradskih ulica i trgova, rastačući starija pravilna organizirana tkiva. Potvrđujući se kamenom ove će jezgre biti još dugo prisutne u gradskim tkivima, uz njihove zidove i u predgrađima. Njihova posebnost izražavat će se još u 12. i 13. stoljeću kućama-kulama; neke od njih zadržat će još i u 14. i 15. stoljeću gospodarska dvorišta zatvorena zidovima. Bez obzira na svoju prošlost i trajno održavanje života na jednom mjestu, svi su stari gradovi srednjovjekovna tvorevina, isto tako kao i oni koji se javljaju prvi put u 9. stoljeću.

Proces stvaranja raznih oblika većeg teritorijalnog jedinstva, koji se navješćuje u 9. stoljeću, bit će dugotrajan, postepen, isto kao i stvaranje novih gradskih zajedništava, cjelina. Pojedinačno, izdvojeno opirat će se u prostoru isto kao i u političkoj organizaciji.

I u gradu i u njegovom zaleđu, svuda duž cesta ovaj je proces stvorio oblike organizacije u prostoru koji će se održati i u razdoblju kad se mijenja etnički sastav pučanstva. To je stvarna, neposredna baština na kojoj se izgrađuje srednji vijek.

*

Malen broj graditeljskih zahvata koji bi se uvjerljivo mogli datirati u sedmo ili osmo stoljeće, to nedostajanje svjedočanstava svih vrsta, od gradnji do zapisane riječi, ta *šutnja* sama je po sebi svjedočanstvo siromaštva ljudi u tom vremenu. U to vremensko razdoblje, kada su posve izgubljene veze sa središtem u »carskom gradu«, Porfirogenet smještava »autonomiju« dalmatinskih gradova. Nema razloga praviti velike razlike između života u gradu i njegovoj okolini. Stare kamene ljuske i tu i tamo jedini su čvrsti okviri života. No pojava prvih pisanih svjedočanstava u devetom stoljeću, prvih novih gradnji, ova nova povijesna svjetla, njihova pojava nezamisliva je bez postepenog, mračnog zrijenja, mučnog i šutljivog postojanja u tim »tamnim stoljećima«, kad je borba za održanje golog života iscrpljivala sve snage, sva sredstva, sve mogućnosti. Ljudi su živjeli, to je bitno, a bilo ih je očito više nego potkraj šestog stoljeća. »Napredak« koji

se ostvaruje u 9. stoljeću nemoguće je zamisliti bez porasta broja pučanstva, bez stvaranja ograđene gustoće, »punoće« tih područja, njihove zaposjednosti ljudima. Ljudi su i roba, izvozni artikl...

Stanje »tehnika« obrade tla u to vrijeme potvrđuje da se viškovi ne mogu stvoriti bez radne snage, bez ljudi. Svaki dostojanstvenik, svaki svećenik čije se ime javlja u dokumentu to potvrđuje; njihovo je postojanje posvjedočeno »viškovima«.

*

Još prije nego što će se ta posebnost gradskih stambenih sredina izraziti naglašenim vertikalama »kućakula«, one će svojom čvrstom povezanošću postati stvarne utvrde.

Tim rušenjem i krparenjem, prezidavanjem i zidanjem postepeno se razara stara, ali i stvara nova struktura grada. Tokom nekoliko stoljeća organizacija života u gradu, počev od sustava komunikacija pa do rasporeda stambenih objekata, vjerno slijedi procese rastvaranja antičkog ekonomsko-društvenog života.

Koliko se god ove promjene antičkih urbanih tkiva obilježene nuždom pričinjale slučajnima, improvizacijom, one izražavaju isti osnovni smisao: oblikovanje pojedinih jezgri života *unutar* gradskog prostora. Javni i privatni život kasno-antičkog grada izražava se u prostoru izgradnjom posebnih jedinica. Umjesto jednog velikog i otvorenog središta javnog života, kao što je to bio forum, nova su sakralna središta najčešće čvrsti i zatvoreni skupovi građevina, koji poput »svetih tvrđava« zauzimaju čitave dijelove grada, a isto tako se i stambeni objekti sve više okupljaju oko unutarnjih dvorišta, najčešće s jednim ulazom. Sustav ravnih velikih magistralnih ulica sve se više gubi ili namjesto njega stvara nov »kapilarni« sustav uličica i putova: to »privatna« komunikacija zamjenjuje »javnu«. Posljedica ovog razlaganja gradskog prostora u posebne dijelove i dijeliće kao prepreke i smetnje osjećat će se još u stoljećima kada će gradovi ponovno težiti integraciji svog ukupnog prostora uspostavljanjem sustava magistralnih komunikacija. Mnoge od njih ostat će trajno prisutne u starim tkivima gradova sve do najnovijeg vremena.

Pojava i širenje ovih zatvorenih skupova građevina okupljenih oko unutarnjeg dvorišta izravno je vezana uz porast važnosti poljoprivrede, »zemlje« u kasnoantičkom razdoblju. Te posebne prostorne cjeline koje se stvaraju u gradskom prostoru povezane su sa zemljoposjedima blizu grada. Njihovo je središte uvijek dvorište oko kojeg se okupljaju razne gospodarske zgrade, te obitavališta gospodara i njegovih radnika. Brojnost takvih cjelina u gradovima određena je postojanjem velikih posjeda u gradskoj okolini: oni nisu obitavališta samostalnih zemljoradnika nego su sijela gospodarstava koja koriste radnu snagu ljudi koji su u određenoj zavisnosti od vlasnika. I kao što su zemljoposjedi, napose veći, izvan šireg gradskog područja, već od četvrtog stoljeća, razvijajući se u autonomne jedinice privrednog i društvenog života postali i čvrste jezgre naselja, tako su se i ova sjedišta zemljoposjednika *u gradu* razvijala i razbijala jedinstvo gradskog prostora.

*

Stvaranje, raspadanje i stalno obnavljanje »partikularizma« u srednjem vijeku ne odvija se kao neki »negativni« proces u odnosu na neki »centralizam«, naprosto stoga što taj ne postoji kao stvarna snaga (osim u glavama historičara »države«). Svaka je od tih partikularističkih snaga »centralizam« *u nastajanju*, težnja određenoj integraciji.

... bez obzira jesu li nosioci partikularizma predstavnici rodoplemenskih organizacija ili »činovnici« postavljeni od vladara, logika postojanja »privatne« vlasti u odnosu na »javnu«, »središnju« ostaje ista. »Činovnik« postavljen od vladara zastupa ubrzo iste stavove kao što su ih zastupali oni koje je smijenio. Stanje vojne, ekonomske i prometne organizacije ne dozvoljava drugi izbor.

Koliko je hrvatski knez, odnosno kralj, imao »državnog« posjeda, ničije zemlje, da njima veže uz svoju vlast druge ljude? Koliko snage i materijanih sredstava da stvori i održi vojsku koja bi mu se pokoravala i branila ga ne samo protiv stranih nego i unutarnjih protivnika? Seže li sudska vlast tih vladara uopće preko granica područja s kojim su vezani porijeklom? Sudeći po ispravama: Ne.

*

U arhajskim sredinama iracionalni faktori određuju ljudske postupke i ponašanja daleko jače no u razvijenijima; tamo su granice između ljudskog i nadljudskog, ovozemaljskog i nadzemaljskog daleko neodređene nego u gradskim sredinama, bez obzira što je i u njima religioznost itekako prisutna. Štoviše obzirom

na ortodoksiju, građani su u pravilu daleko bolji kršćani od seljaka, pastira, kod kojih struje duboki tokovi »poganštine«, vjerovanja povezana s pradavnim kultovima prirodnih sila...

Nije to samo pitanje povlačenja granica između službene vjere i krivovjerja, nego i spoznaja o slojevitosti samog kršćanstva, raznih oblika vjerovanja koja svjesno ne izlaze iz okvira crkvenog učenja, ali su u njima talozi »ranijih« vjerskih predodžbi (*poganstvo, animizam*).

*

Nema sumnje: srednjovjekovni je čovjek »homo religiosus«, ali to još ne znači da se ta religioznost može izjednačiti s određenim crkvenim organizacijama, njihovim naučavanjima, sustavima dogmi, s onim zasadama koje ispovijedaju, brane i nameću vrhovi crkvene hijerarhije.

*

Nema tako bijedne ljudske zajednice koja ne bi bila u stanju izdvojiti dio svojih škrtih dobara za neekonomske svrhe: za nakit, za razne ukrase, a prije svega za uređenje svojih odnosa s »drugim svijetom«: s mrtvima, sa snagama koje iz tog nevidljivog svijeta određuju njihovo postojanje. Štoviše, ulog takvih zajednica u neekonomska dobra i vrijednosti razmjerno je viši nego kod razvijenijih, bogatijih, kao što je dio vremena koje one posvećuju igrama, kulturnim, obrednim radnjama, pa i odmoru, daleko veći nego kod sredina koje je »napredak« prisilio na povećanu proizvodnju.

*

Ne smiju se zapostaviti ni različita nastojanja srednjovjekovnih ljudi da smanje, premoste vremenski jaz koji ih je dijelio od »antike«, da se povežu s tim već davnim vremenom, da u njemu potraže izravne prede svojih akcija. S velikim carstvom koje je u svojoj posljednjoj fazi bilo i kršćansko; velikim ljudima, vladarima, vojskovođama, svecima i mučenicima, piscima i umjetnicima. A veličinu tog razdoblja potvrđivale su svuda prisutne ruševine i koliko god je antičkog mramora sažeto u vapnarama, a obrađenog kamena upotrebjeno u srednjovjekovnim građevinama, stari kamen građevina izazivao je poštovanje izgubljene veličine, a zatim u kasnijim razdobljima i ljepote.

Nema vlasti u srednjom vijeku – crkvene organizacije, gradovi, vladari, pa i vlastelinske porodice (Frankopani, Kurjakovići) – koja se ne nastoji legitimirati pozivom na antiku. Sve kronike (ljetopisi) još prije humanističkih učenih zazivanja grčkih, još davnijih pređa, počinjju s Rimom.

*

U gotovo svim starijim prikazima povijesnog života na jadranskoj obali postoji težnja da se prevlada, smanji ili barem nečim ispuni golemi vremenski raspon između vlastitog razdoblja i kasne antike. Bez obzira na kakvoću konstrukcija kojima se premošćuju tamni ponori vremena, samim nastojanjem da se uspostavi neposredna veza s prošlošću jasno se izražava određen povijesni odnos prema vremenu. Često su razlozi posve »pragmatični«; najčešće su to zahtjevi za nekom baštinom, za određenim pravima koja proistječu iz dokazanog nasljedstva, bilo da ih postavljaju crkvene organizacije, bilo pojedini gradovi. U tom traganju za vlastitim korjenjem u vremenu ima uvijek pragmatizma.

*

U starim seoskim sredinama rad kojim su se osiguravala sredstva za život ostavljao je široke prostore za dokolicu, u kojoj su estetske pobude (ukrašavanje zemljanog ili drvenog posuđa, igre, svečanosti, obredi) imale važnu ulogu. Upravo to »slobodno« vrijeme zarobljavaju sve više duhovne i svjetovne vlasti; tu se izbija onaj višak dobara, potreban za održavanje onih koji mole ili ratuju. Samo intenziviranjem ljudskog rada raznim prisilama moguće je u doba nerazvijenih »tehnika« ostvariti veće viškove proizvodnje (*Duby, Les trois ordres ... 391⁴*).

*

Nedostajanje pisanih svjedočanstava o buntovnoj svijesti svima podložnog seljaštva: pjesama, uzrečica i poslovice, kao i likova koji bi simbolički predstavljali »vilana« i njegove težnje (takvih kakvi se javljaju u drugim europskim sredinama), ne znači, naravno, da su prisile i nasilja, poniženja i iskorištavanja trpljena šutke, bez ikakvog otpora. No postoji razlika između divljih pobuna (ubijanja predstavnika vlasti i vlasništva) i književno oblikovanih principa pobune. »Divljom« pobunom stavlja se u pitanje *konkretna* situacija, nemogućnost da se podnose uvjeti života, a »ideološkom« pobunom osporava se *načelo* nepravednog poretka, osporavaju se u samom načelu društvene nepravde.

*

Odnos između nosilaca »vlasti« i raznih slojeva manje ili više obespravljenog pučanstva otkriva široku lepezu stavova i akcija, od krvavih pobuna do pasivne pokornosti, a trajnost izvjesnih stanja i nepravdi svjedoči o stalnosti kompromisa između krajnjih suprotnosti, o mogućnostima pronalaženja *modus vivendi* između raznih slojeva društva, u kojem se izražavaju njihove potrebe i interesi.

Ustanke, pobune, otpore sirotinje uvijek se gušilo uz pomoć jednog dijela te iste sirotinje u službi vlasti koja mu daje bijednu plaću i oružje, a da se o blagoslovima i ne govori.

*

Strašna snaga novca. Uvijek izvor novca ostaje prisvojeni ljudski rad. Tek u mutnom odsjaju novca iz vremena iskršava lik sirotinje, bijedi, gladi. Na selu, u predgrađima, na rubu gradova – na rubu gradskog života uopće...

*

Jače od svih prisila, sve šire kruženje novca u poljoprivrednoj proizvodnji i razmjeni dovodi do raznih oblika zavisnosti »seljaka« koji rade na zemlji prema svima onima koji na tu zemlju polažu razna prava. Doduše, škrte, ali stalne vijesti o gladi na širokim seoskim područjima, o »velikoj gladi« u čitavim pokrajinama (Bosna, dubrovački Anonim) svjedoče o raspadanju sustava samoopskrbe, samoodržanja. Porast novih potreba velikim je dijelom pod utjecajem razvijenih gradskih sredina koje svojim ponudama daleko prodiru u zaleđe, a svojim načinom života oblikuju nove uzore, nove »modele«. Nema tako siromašne društvene sredine koja ne bi imala potreba za određenom raskoši, za »neprivrednim« troškovima, pa makar su počesto i dobra kojima se te potrebe zadovoljavalo bila više ili manje oponašanje onih u razvijenim sredinama. Štoviše, moglo bi se ustvrditi kako upravo u takvim nerazvijenim«, siromašnim sredinama ulaganje u »nekorisna« dobra, pa i neracionalno trošenje prehrambenih zaliha za raznih svečanosti, počav od svadbe do zajedničkih proslava pojedinih praznika, nadvisuje prosjeke potroška za takve svrhe u drugim, razvijenijim sredinama. Naravno, da su moćni i bogati, vlastela u gradovima i širokim područjima gdje nema gradova, osnovni potrošači raskošnih predmeta: tkanina, nakita, metalnog posuđa, pa i umjetnina, »ikona« izrađenih u metalu ili slikanih na drvu, da takva dobra često, napose kad su u pitanju manji i veći gospodari područja u dalekom zaleđu gradova na obali, predstavljaju rezerve, »pologe« njihovih bogatstava, najčešće u gradovima. Zalozi za gotov novac.

*

Darivanje samostana, gradnja crkava, ostavštine. Crkva je pozornica svjetovnosti, po svojoj unutarnjoj motivaciji posve svjetovnih interesa prividno poniznih darovatelja.

*

Sa svojom crkvom graditelj se ne uključuje samo u određenu religijsku zajednicu, nego naglašava i svoj položaj u vlastitoj sredini. Crkva je mnogostruki izazov. Ona jest umjetničko djelo, ali i nositeljica niza vanumjetničkih poruka i značenja.

*

U 11. i 12. stoljeću duž čitave jadranske obale susrećemo se s jasnim svjedočanstvima o procesima akumulacije znatnih materijalnih sredstava bez kojih je nezamislivo stalno širenje slojeva pučanstva koje ne privređuje izravno sredstva za život, pa zatim izgradnja gradova, mnoštvo sakralnih objekata: samostana, katedrala, utvrda, umjetničke proizvodnje uopće. Jedno od najznačajnijih srednjovjekovnih zapisanih svjedočanstava, *Supetarski kartular* u kojem je splitski građanin Petar Crni opisao proces sticanja imovine na temelju koje je zasnovao samostan i crkvu sv. Petra u Selu, upozorava na putove kojima se ostvaruje takva akumulacija dobara. Susrećući se uopće sa zaista velikim brojem crkvenih građevina koje nastaju u ta dva stoljeća treba se podsjetiti da su one u času nastanka morale biti opskrbljene minimumom crkvenog posuđa i knjiga, a da se o ukrasima u kamenu, drvu ili slikarijama i ne govori. I bez drugih, izravnijih materijalnih podataka može se pretpostaviti jači privredni rast.

*

Svečanosti su još jedno nenapisano poglavlje o estetskom, umjetničkom životu gradskog stanovništva. Estetsko zadovoljstvo izvođača i gledalaca malih plesova, improviziranih nastupa pjevača, glumaca, lakr-

dijaša, žonglera. Karnevali s maskama. Kazalište na pirovima. Često se neke značajnije stare zgrade obavijaju bršljanom lokalnih legendi, napućuju davno nestalim, pa i izmišljenim stanovnicima. »Službena« umjetnost podstiče uvijek pučke interpretacije. Predaje u kojima se miješaju epohe, bez čvrste vremenske (dijahroničke) okosnice; davna i bliska prošlost komuniciraju posredstvom sadašnjosti...

*

Svečanosti, uopće velike praznike, obilježava preobilna potrošnja, napose hrane i pića, koja ne stoji ni u kakvom razmjeru s prosječnom, svakodnevnom potrošnjom. Oslobođenje od »ekonomskog racionalizma« oskudne svakidašnjice...

Uvijek se nameće sud (ili osuda) određen(a) sadašnjim poimanjem svrsishodnosti. Zato je teško shvatiti izuzetnu rastrošnost prilikom raznih svečanosti, crkvenih praznika ili onih više privatnog karaktera. U zajedničkom blagovanju, u hrani uopće, postojale su neke simboličke vrijednosti koje su danas teško shvatljive.

Obavezno gošćenje ili dostavljanje raznog živeža u povodu (velikih) crkvenih praznika zapisuje se u statutima, spominje u raznim ugovorima, potvrđuju se i poriču obaveze. Obavezna podavanja podložnih seljaka biskupima ili drugim velikim korisnicima feudalnih prava kao da zamjenjuje nekadašnje običaje, prava na pohode kad su se na samim imanjima trošili viškovi (janjci, kopuni, žito, vino...)

*

Samo su oni društveni slojevi koji posjeduju »višak« materijalnih dobara koja im omogućuju da se ističu, da »predstave« svoje bogatstvo, svoju vlast, osjetljivi na mijene ukusa, skloni upotrebi novih sredstava »reprezentacije«, od odjeće i nakita do gradnji. U srednjovjekovnim gradskim sredinama javlja se *euergetizam*,⁵ kao obaveza da se podizanjem javnih, zajedničkih građevina – prvenstveno sakralnih – potvrdi izuzetan položaj u vlastitoj sredini. Crkve nisu namijenjene samo »drugom« svijetu, nego ponajprije ovom, stvarnom.

*

Postoji li u svijesti graditelja palača osjećaj obaveze prema vlastitoj sredini za stečena bogatstva i moć, koji se izražava vanjskim ukrasom ovih građevina? Je li to »estetsko« izvjestan povrat zajednici, ili je to samo vlastita reprezentacija? Kod objekata javne namjene – bilo sakralnih bilo profanih – taj dijalog pojedinca i sredine nije toliko izravan. Za Veynea⁶ *euergetizam* nije izraz društvene odgovornosti, nego pojedinačne superiornosti.

*

Bez obzira na sva ograničenja u težnjama za reprezentacijom pojedinac posredstvom vlastite kuće, u dijalogu privatnog i javnog, kuća i ulica, što se uspostalja u srednjovjekovnim gradovima, ostvaruje izvjesni »estetski« dar zajednici.

Težnja za reprezentacijom nalazi izraz i u oponašnju već dovršenih kuća, kao što to proizlazi iz ugovora dubrovačke vlastele s majstorima graditeljima, kamenarima...

Reprezentacija vidljivom potvrdom imovine (i moći); investicija koja se ne gubi iza imena nekog sveca koji pripada svima, kojem je posvećena crkva, nego ostaje vezana uz ličnost ili porodicu – »izazov« je javnosti, preporuka za kredit, za društveni ugled i političku funkciju. Nov, tipično gradski oblik potvrde ličnosti...

*

... pojam *srednjovjekovni grad* traži čvršće određenje. Najčešće se polazi od sredina izgrađenih u vremenskom rasponu od 12. do 14. stoljeća, a to je ipak tek dio vremena u životu srednjovjekovnog grada. Premda upravo u tim stoljećima pretežna većina gradova bezbrojnim pojedinačnim i kolektivnim intervencijama dobiva onu trajnu strukturu u kojoj se najtrajnije, najpotpunije pa i najmonumentalnije izražava proces urbanizacije, sam je taj proces započeo daleko ranije. A upravo se to ranije vrijeme u razvoju srednjovjekovnog grada sa svojim, često izbrisanim intervencijama ispušta iz vida...

*

Teško je određenije zamisliti idealno rekonstruirani izgled nekog grada u određenom razdoblju srednjeg vijeka, odnosno vezati taj izgled uz *neku fazu u stilskom razvoju*: govoriti o *romaničkom, gotičkom ili renesansnom* gradu.

U gradu 13. stoljeća, kad romanika u arhitekturi i skulpturi ostvaruje najzrelija djela tog razdoblja, u gradskom tkivu postoji sigurno još veća količina i sakralnih i profanih građevina ranijih razdoblja, pa i građevine od drva, odnosno grubo lomljenog kamena, ne samo na rubnim, siromašnim »periferijskim« područjima nego i u samom reprezentativnom središtu grada. Nema sumnje da se u to vrijeme jasno izražavaju nastojanja pravilne organizacije gradskog tkiva, da se u raznim odlukama gradskih uprava javljaju težnje »regulacijama«, da se naglašava značenje ulica i trgova i da sve ono što se novo gradi podliježe više ili manje izvjesnim pravilima, izvjesnoj »urbanoj disciplini«; da se u katedralama, koje se grade ili temeljito obnavljaju, stvaraju simbolički objekti novog osjećaja zajedništva, no sve su to dugoročni podvizi, koji će još u 14. stoljeću ostvarivati »regulacije« zamišljene u 13. stoljeću, kao što su zapravo dugotrajne i gradnje katedrale. Ne postoji zapravo ni jedna velika romanička katedrala, koja je posve dovršena za života jedne generacije graditelja i onih koji se brinu za gradnju.

*

Razvoj grada i razvoj javne, a zatim i privatne pismenosti nerazdvojivo su povezani. Analizirajući golemu građu »pismenih spomenika« okupljenu u raznim »korpusima«, nameće se kao prvo zapažanje kako ona raste utvrđivanjem (»novih«) raznih oblika posjeda, razvojem odnosa između ljudi koji se zasnivaju na pismeno utvrđenim potvrdama – između vlasnika zemlje i obrađivača, između obrtnika i naručitelja. A sve su to svjedočanstva prodora i potvrđivanja novih ekonomsko-društvenih odnosa koji više ne proizlaze iz neke neposredne tradicije: njihove legalizacije. U svim sporovima podnose se prvenstveno pisana svjedočanstva i po njima se presuđuje, premda se još dugo održava svjedočenje »staraca«, tamo gdje nema zapisa.

Postoji jezgra istine u Weberovoj⁷ tezi da je gradska vlast *ilegitimna*, sva se *regalia* posvajaju, podižu se gradski zidovi i utvrde, a zatim kuje novac, izriču se i najteže »kapitalne« kazne prema gradskim odredbama. Osude raznih udruživanja građana, *conjuraciones*, izvan i neovisno od gradskih uprava, koje su i same nastale kao svojevrsne *conjuraciones*...

*

Razvojem gradske privrede: prvenstveno trgovine, a zatim obrta, izdvojio se sloj bogatih porodica – pojedinaca, koji je tražio društvenu i političku potvrdu svoje nove moći. Dvanaesto stoljeće bilo je, čini se, razdoblje postepene smjene starijih slojeva gradskih prvaka koji su svoju vlast zasnivali na većim posjedima zemlje i vodećim položajima u crkvenoj i civilnoj upravi, kao što su to bili, na primjer, Madijevci u Zadru (kartular otkriva Madijevce kao biskupe i priore; prokonzul Grgur), s novim slojem »došljaka«. Ponegdje, kao u Dubrovniku, bila je to u 13. stoljeću stvarna pobjeda *burgusa* nad starim *civitasom* (imena vlasnika u burgusu!) Taj će se sloj prije ili kasnije konstituirati kao nova aristokracija. (Krk, odnos građana prema Frankopanima; Poreč: iščezavanje posjednika kao što su to Sigilfred i Eliza). Novi gradovi: Šibenik, Dubrovnik. Problem Krka: sukob građana i feudalca. Pula: sukob *civitas*a i porodice Castropila.

*

Grubi obrisi ličnosti najistaknutijih predstavnika vladajućih slojeva koji »vode politiku«, odlaze kao poslanici na razne dvorove, poput Gučetića, i unutar spletenih odnosa kraljevske vlasti i svoga grada pokušavaju utvrditi i svoje lične probitke...

*

Srednjovjekovni su gradovi osnovni oblik mikroregionalnih, odnosno regionalnih organizacija prostora oko nekog središta, odnosno određenog oblika središnje vlasti u razdoblju i na području gdje se ne uspijevaju potvrditi drugi veći oblici političko-teritorijalnih organizacija – države. Svaki od njih, ma koliko njihova područja bila ponekad malena, u samoj je biti *grad-država u nastajanju*, no samo jedan od njih na istočnoj jadranskoj obali to zaista i postaje, a to je Dubrovnik.

*

Pojava razmjerno velikog broja većih i manjih gradskih središta nanizanih duž obale koja se razvijaju u posebne, »autonomne« društveno-političke formacije, a tek u pojedinim slučajevima postaju i stvarni »gradovi-države«, određena je slabošću velikih središnjih vlasti – jednog i drugog Carstva – i činjenicom da se središta svih srednjovjekovnih država nalaze u kopnenom zaleđu. No to što ni jedan od tih gradova nije postao »glavnim« središtem ne samo neke države, nego ni šire regionalne političke organizacije (Dubrovnik je u tome iznimka), odredilo je njihovu povijesnu sudbinu, granice njihovog rasta. Krajem 14. i u prvoj

polovini 15. stoljeća oni uglavnom dosežu krajnje mogućnosti prosječnog srednjovjekovnog grada, usmjerenog stvaranju vlastitog teritorija.

*

Jačanje »države« kao političko-teritorijalne organizacije dovodi nužno do promjena u razvoju gradova, u njihovoj hijerarhiji i funkciji koje se sve više podređuju centralnim interesima. S razvojem takve političko-teritorijalne organizacije raste uloga njenog »glavnog grada«, njegovih metropolnih funkcija, dok ostali gradovi na tako organiziranom području održavaju sekundarne funkcije, odnosno izvjesne specijalizacije. To je povijesna situacija u kojoj treba promatati sudbinu gradova na istočnoj jadranskoj obali obzirom na rast Venecije kao države. Taj razvoj ima niz posebnih obilježja, napose u odnosima prema područjima koja se tokom vremena uključuju u njen sastav.

Potvrđivanje potpune prevlasti Venecije na istočnoj obali Jadrana obilježava kraj razdoblja srednjovjekovne urbanizacije. Stari gradovi nisu nestali, ali je njihov razvoj ograničen.

*

Tomasino de Savere ili neki drugi notar (kao ni Creste de Tarallo) zaista nije pisao neku »historiju«, ljetopis, no njegovi notarski zapisi ne oblikuju samo čitavo malo poglavlje dubrovačke povijesti nego je njegova pismenost već u njegovo vrijeme bila osnovno uporište za sve trajno što se treba oduprijeti prolaznosti vremena i zaborava (treba upotrijebiti formulu o »zaboravnosti« nezapisanoga). Tomasino de Savere bio je u svoje vrijeme jedan od malobrojnih povlaštenih posjednika znanja koje se suprotstavlja prolaznosti vremena. U tim spisima ocrtava se i njegov vlastit uspon, njegovo sticanje imovine, uraštanje u dubrovačku sredinu.

*

Premda su pisani izvori koji pomno slijede povijest na svojim putovanjima u prošlo vrijeme sačuvali mnoštvo imena davno nestalih ljudi svih slojeva, od vladara i mogućnika do robova, rijetki su tekstovi koji bar malo otkrivaju njihove ličnosti.

Tek iz štire notarske proze, iz nekog sudskog spisa, iskrsava nejasni obris neke ličnosti ili njene sudbine, završni poneka riječ u kojoj se zagusnuo neki osjećaj.

Povijest ne voli nagađanja koja se ne zasnivaju na »činjenicama«. Ona ne voli ni one malene ljude koji šutljivo grade i rade. Draži su joj gradobije od graditelja.

U pisane dokumente ljudi ulaze kada se govori o njihovoj inovini, o njihovom radu, kad ga moraju obaviti ili kao sudionici nekog sudskog spora, kao svjedoci pri oporukama, kao optuženi, tužitelji, svjedoci. Ljudi ostaju skriveni iza stvari, predmeta događaja.

*

U svijesti obrazovanih, onih koji zapisuju svoje i tuđe riječi, njihov mali svijet izjednačuje se s velikim; mali sukobi i nesuglasice između biskupa i opata, svjetovnih i crkvenih vlasti, obilježavaju se velikim pojmovima *hereze* i *pobune*. Stvarni, doživljeni »svijet« često nije prostraniji od granica vidokruga pismenih. Moreplovci koji poznaju daljine u pravilu još ne pišu.

*

Dugotrajna prisutnost jakih suprotnosti, razlika, u načinu života pojedinih područja; istovremeno postojanje sredina u kojima traju arhaiski oblici života i onih visoko razvijenih, koje su često u neposrednom dodiru s velikim vanjskim središtima obrazovanja, znanosti i umjetnosti; istovremenost kultura zasnovanih na usmenoj predaji i kultura izgrađenih na pisanoj riječi. Upravo se u kulturi tih razvijenih sredina javlja višejezičnost, koja često proistječe iz isprepletanja više jezika, korištenja drugih velikih susjednih ili tradicionalnih jezika kao sredstava službenog komuniciranja u religiji, pravu, književnosti.

Koliko god ponekad bile jake granice koje su razdvajale te različite kulturne sredine, pa i čitava područja, one nisu bile neprobojne; postojala je stalna izmjena stvari. Jezik je u biti bio zajednički, bez obzira na dijalektalne razlike.

*

Usmenu i pisanu predaju promatrati kao razne slojeve povijesnog života *ne valorizirajući ih estetski* – isto tako i *stilsku* i *nestilsku* arhitekturu.

*

Učena i oralna kultura. Ta dva osnovna oblika ne mogu se nikada promatrati odvojeno, ma koliko se velike u pojedinim razdobljima ili raznim područjima činile razlike između *učene* i *pučke*, gradske, samostanske i seoske, kulture pismenih i kulture nepismenih, kulture zasnovane na pisменоj i usmenoj predaji. Uvijek su postojala nevidljiva ili vidljiva strujanja između tih svjetova, slojeva koja su ih povezivala, prenosila uzajamne utjecaje, a i jezik je bio zajednički. Isti taj jezik povezivao je tanki sloj učenih obrazovanih, okupljenih u gradovima, samostanima, u sijelima svjetovnih i crkvenih glavara s njihovom »pučkom« okolinom. Svijest o tom jedinstvu jezika različitih slojeva, odvojenih ekonomskim i društvenim razlikama, obrazovanjem i pa vjerama, objavljivat će se trajno već razmjerno rano, od izmaka kasnog srednjeg vijeka, u različitim vizijama zajedništva. Za učenog humanista i pjesnika na latinskom jeziku, Jurja Šižgorića, to se zajedništvo javlja kao *Ilirija*, za Vinka Pribojevića kao golemo *carstvo Slavena*. U reformatorskim i protureformatorskim poučnim i prosvjetiteljskim spisima »za narod« prenosi se ta povijesna svijest.

*

U pisanim dokumentima *selo* se u pravilu javlja u svjetlu djelatnosti koje proistječu iz grada, u okvirima gospodarskih i društvenih, vjerskih i političkih sustava grada. I u njegovom službenom jeziku: *latinštini*.

Dva lica dvojezičnosti: za obrazovane latinski je jezik sredstvo kojim se ulazi u međunarodnu zajednicu, u određeni univerzalizam; nepismeni, neobrazovani, usprkos prijevodima, njime su lišeni mogućnosti neposrednog izravnog djelovanja vlastitoga govora. Dominacijom *latinskoga* u službenim spisima, u plemićkim vijećima, u javnosti – razvoj se *narodnog jezika* zadržava i usporuje, ograničuje na razinu svakodnevnog života – na *privatni, porodični život*. Latinštinu kao barijeru između dviju kultura probija Šižgorić. Deklarativno. Ali *implicite* i dubrovačko pjesništvo. Jezik, zajednički, probija granice vjera i država. Razlike koje postoje Držić izvrsno osjeća i one su za njega izvor komike. »Našijenci«.

*

Putovi. Čovjeku je prirodna fobija kontakta (E. Canetti), on teži skrovitosti unutar čvrstih ljuski. Izlazak na put je prevladavanje te fobije.

*

Putovi se utiru u tlo trajnošću kretanja u određenim pravcima; davno prije nego što se neki put »izgradi«, obilježji, njegovi su obrisi ucrtani u krajolik; prije udarca pijuka u kamenu stijenu koraci ljudi i kopita stoke otisnuti su u kamenu.

Putovima se prevladavaju »prirodne« granice; daljine koje se njima prevaljuju nisu samo u prostoru nego i u odnosima među njima.

Svjetlo na prelazu Vrbasa koje dočekuje zakašnjele putnike pripada ljepšoj, ljudskijoj povijesti nego što je to ona o kojoj pričaju povijesti navodeći bezbrojne bitke tog istog krvavnog stoljeća. Zapaljeno, ono je održavalo povjerenje u kretanje, izmjenu ljudi i dobara. Jednom je netko ugasio i njega.

Granice, političke i vojne, sijeku putove i gase svjetla koja su treperila u noći.

*

Ponegdje, u dijelovima prostora izvan domašaja novih velikih cesta, još je u tlu vidljiva mreža starih staza i putova. Lako se može zapaziti da oni čine određen sustav. Međusobni odnos staza koje se spajaju u šire putove, račvanje, grananje odvojaka, koje otkrivaju snimke iz zraka, to je zapravo svojevrsni kostur zajednica.

*

Ne smije se odvajati porast težnje da se pisanom riječi zabilježe odnosi među ljudima (napose imovinska pitanja) od težnje da se podižu građevine od trajne građe, da se ukrašuju. Obje težnje usmjerene su *trajnosti*, prevladavanju *ljudske prolaznosti* u vremenu, *potvrđi* pojedinca i zajednica u sadašnjosti. No nema želje za trajnošću bez svijesti o *proticanju* vremena, o mijenama koje ono donosi, o različitosti jučerašnjice od današnjice i sutrašnjice. Upravo toj svijesti o protočnosti vremena treba zahvaliti i osjetljivost za *stilske* izraze, koje se oslanjaju pretežno (ili isključivo) na usmenu predaju, neprestano spajaju prošlost i sadašnjost, »miješaju« različite vanjske pobude, čuvaju *nepromjenjivost*.

*

Srednjovjekovna umiranja. Živjeti je u ovim prostorima uvijek bilo isto teško; veliki i mali ratovi, pošasti, potresi, požari uništavali su ljude i njihova dobra, nasilja su ih ponižavala, glad je bila trajna u sredinama koje su se i za najpovoljnijih godina jedva održavale na životu. Bilo je to vrijeme kad je čovjek osjećao daleko više prisutnost zlih nadzemaljskih sila u svom životu; protiv njega su ponekad bili i »zemlja« i »nebo«. Smrt – umiranje nasilno ili mirno, kad se mogu praviti brižljivo sastavljene oporuke »zdravog« duha a slabog tijela – bila je svakodnevnog događaj koji se prihvaćalo s tihom pokornošću neminovnome. U borbi protiv prolaznosti, nestajanja, u borbi za sjećanje koja se tako često izražava u natpisima, zapisima, u gradnji crkava, zapisivanju veće ili manje količine misa zadušnica nema još ni daška pobude protiv nepravdnosti umiranja, kao što se ni raznovrsne nesreće ne primaju kao nepodnosivi izuzeci.

*

Kult mrtvih, kultovi plodnosti. Arhaika ne znači i konzervativnost. U folkloru postoje i revolucionarni, subverzivni elementi.

*

U svakoj je Arkadiji nastanjena smrt. Elegičnost.

*

Izloženost gradova na jadranskoj obali vladajućim kulturama Sredozemlja, raznovrsnim podstrecima i utjecajima koji putujući najvećim od svih putova najlakše ulaze preko luka kao otvorenih vratiju. Sredine koje se stvaraju oko njih bitan su uvjet za osebujni i bujni rast kulture. Upravo ova stalna prisutnost tog velikog puta pred vratima grada, pod zidovima, stalni novi izazovi tradicijama, priječili su jalovo začahurivanje, izolaciju, izdvajanje. No to su bile mogućnosti koje su se mogle iskoristiti samo kad je postojala živa, prijemčiva podloga. Samo su se tada *utjecaji* pretvarali u *odnose*.

Bilješke

1
Paul Vidal de la Blanche (1845–1918) francuski geograf. Djela: *Etats de nations de l'Europe au tour de la France*, 1889; *La Rivière Vincent Pinson*, 1902; *Tableau de la Géographie de la France*, 1903; *La France de l'Est*, 1917; *Le Bassin de la Sarre* (s Lucienom Gallois), 1913; *Principes de Géographie humaine*, 1922. Od 1891. urednik časopisa »Annales de Géographie« i petnaestsvečanog djela *Géographie universelle*. – **André Varagnac**, *Civilisation traditionnelle et genres de vie*, Paris, 1948.

2
Tradicija je bila proživljena civilizacija.

3
Paris, 1973. *Europa... je u biti divlja zemlja.*

4
G. Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Paris, 1978.

5
Euergetizam – pojam izveden iz grčkih riječi *euergesía* (dobročinstvo), *euergetes* (dobročinitelj, dobrotvor).

6
P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire suivi de Foucault révolutionne l'histoire*, Paris, 1978.

7
M. Weber, *Die drei Typen der legitimen Herrschaft (Universal-Geschichtliche Analysen Politik)*, Stuttgart, 1973.